

GƏNC HÜQUQŞÜNAS BAXIŞI

İNKÜZİV VƏ EKSTRAKTİV SİYASI VƏ İQTİSADI İNSTITUTLARIN HÜQUQİ SİSTEMƏ TƏSİRİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Siyavuş Bağirov*

Xülasə

Bu məqalə son dövrlərdə aktualıq qazanmış İnküzivlik-ekstraktivlik nəzəriyyəsinin bir ölkənin hüquqi sistemə mümkün təsirlərinə həsr edilmişdir. Məqalədə inküziv və ekstraktiv institutlardan bəhs edilməklə bərabər hüquq, iqtisadiyyat və siyasət paralel şəkildə təhlil edilmiş, dövlətin siyasi və iqtisadi funksiyalarına yer ayrılmışdır. Həm tarixi təşəkkül prosesindən, həm də müasir dövrdən müxtəlif nümunələr gətirilmiş və ətraflı müqayisə edilmişdir. Sözügedən məsələlərin təhlili üçün siyasi və iqtisadi ədəbiyyata da müraciət edilmişdir.

Açar sözlər: *inküziv, ekstraktiv, hüquq, dövlət, funksiya, hüquqi sistem.*

I. GİRİŞ

Müasir dövrdə hüquq, siyasət və iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqələrinin dərinləşməsi aksiomu biz-ləri iqtisadi və siyasi amillərin ölkənin hüquqi sistemə təsirləri barədə bir daha düşünməyə və-dar etmişdir. Hüquq, siyasət və iqtisadiyyatın bir-birinə yaxınlaşması onların təhlil edilməsi zərurətini üzə çıxarmışdır. Zənginlik və yoxsulluğun səbəblərinin araşdırılmasında, ölkənin inkişafı barədə proqnozların verilməsində bu triadanın əhəmiyyətini xüsusilə vurğulamaq lazımdır.

Dövlət anlayışının hərtərəfli tədqiqi zamanı bir əsərdə əsas elementlər baza və üst elementlər ol-maqla iki yerə ayrılır. [1, s.77] Məkan, təbii resurslar və digərləri baza olduğu halda iqtisadi, siyasi, mə-dəni və digər yaradıcılıq elementləri üst kateqoriyaya daxil edilir. Buradan iqtisadi, siyasi və s. məsələlərin dövlət üçün önəmini görmüş oluruq.

İlk növbədə, tarixə qayıtsaq, dövlətin yaranması triadada qırılmaz bağların əsasını qoymuşdur. Maraqlı məqam ondadır ki, dövlətin olmadığı zamanlarda hüquq olmadığı halda ibtidai formada siyasi və iqtisadi baxışlar mövcud idi. İnsan təbiətində qidaya olan tələbat mövzunun dərkində mərkəzi mövqedə durur. Neolit inqilabınadək dövrdə insanların qidalanma sahəsində xüsusi planları yox idi - ali hədəf özünə kifayət edəcək qidanın əldə edilməsindən ibarət idi. Mezolit dövründəki bəzi hadisələr (*heyvanların əhliləşdirilməsi, ox-yayın ixtirası ilə ovdan əldə edilən ət miqdarında artışı və s.*) təkan verdi ki, əvvəlki dövrlərin əvəzedilməz hesab edilən məşğuliyyətləri arxa plana keçsin. Bu dəyişiklik mühüm nəticələrə gətirib çıxardı - birincisi, insanların təbiətdən asılılığı xeyli azaldı, yəni istehsal münasibətləri yüksəlişə keçdi. İkincisi, ibtidai icma quruluşunun məhvinə gətirib çıxaracaq bərabərsizliyin mühüm səbəbi kimi çıxış edən “istehsal partlayışı” baş verdi. Artıq insanlar sadəcə təbii cəhətdən ac qal-

* Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin, tələbəsi

mamaq üçün fəaliyyət göstərmirdilər, eyni zamanda izafi məhsulun varlandırıldığı elitaya o lazım idi ki, istehsal nəticəsində əldə edilən məhsulun çox hissəsi aşağı təbəqənin əlinə keçməsin. Neolit inqilabı bununla da təkcə iqtisadi bərabərliyi sarsıtmadı, eyni zamanda insan psixologiyasına təsir göstərərək əvvəlki dövrlərdə də mövcud olmuş digərləri üzərində üstün olmaq hissini ciddi şəkildə alovlandırdı. Elitanın nəzarət aparatı olan dövlətin ortaya çıxması xüsusi iqtisadi planları meydana gətirdi. Siyasətin və iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsini ilk olaraq burada aydın şəkildə dərk edirik:

Sxem bizə onu göstərir ki, hakimiyyət ayaq üstə qala bilməsi üçün öz yaradıcısına - istehsalat/iqtisadiyyata möhtacdır. Dahi filosof Aristotel dövlət anlayışını izah edərkən onu ‘bütün rifah-lar arasında ən yüksəyinə can atan və bu məqsədlə bütün münasibətləri özündə əhatə edən [2, s.7] quruluş adlandırdı. Aristotel haqlı idi, rifah anlayışı bu münasibətlərin başlanğıcında dayanır. Rifah sözünün özü isə müxtəlif subyektlər üçün fərqli mənə kəsb edir, məsələn elita üçün hakimiyyət rifah hesab edildiyi halda sıradan insanların çoxu üçün əvvəldə də qeyd etdiyimiz ac qalmamaq yetərli idi. İdarəçilər üçün rifah daha əhatəli olduğundan onlar iqtisadiyyata önəm verirdi. Məhsul toplanışı, heyvanların sayı kimi məsələlərdə aşağı təbəqəyə nəzarət edən mexanizmlər formalaşmağa başladı. Məsələn, canişinlər şahın nümayəndəsi qismində çıxış edir və vilayətlərdə bu kimi vəzifələri realizə edirdi. [3, s.14]

Dövlətlə bərabər yaranan hüquq bu münasibətlərdə “yeni iştirakçı” statusunda idi. Ölkənin ali dərəcəli şəxsləri öz idarəçiliklərinə müəyyən “don geyindirməli” idilər ki, buna hüquq vasitəsilə nail olundu. İqtisadiyyat və hüquq tarixi bizə bu iki ardıcılığı göstərir:

- 1) Hüquq getdikcə adətlərdən və dindən ayrılmağa başladı;
- 2) İqtisadiyyatın önəmliyi hər keçən dövrdə özünü daha çox bəlli etməyə başladı. Məsələn, erkən quldar dövlətlərin əksəriyyətinin iqtisadiyyatı köləlik münasibətləri və qənimətə söykənirdi. Klassik quldar dövlətlər (örnek kimi *Roma*) köləliyi inkişaf etdirsə də, zamana tab gətirə bilmədiyi üçün məhv oldu.

Əsrlər keçdikcə isə iqtisadi-mülki münasibətlərin daha azad hal almağa başlaması, iqtisadi problemlərin müharibə-fəth həllinin əlçatımlılığının azalması iqtisadiyyatın əvəzədməzliyini bir daha sübut etmiş oldu. Bu iki tarixi ardıcılığa diqqət yetirdikdə iqtisadiyyat, hüquq və siyasətin inteqrasiyasının günü-gündən artması qənaətinə gəlirik.

Bəşər tarixində mühüm hadisələrdən biri pulun ortaya çıxmasıdır. Pul barədə məlumatları təhlil etməzdən əvvəl ticarətin ortaya çıxması məsələsinə toxunmaq lazımdır. Neolit dəyişiklikləri nəticəsində varlanmış təbəqə çox sayda məhsula sahib olsa da, yeni situasiya müstəqil şəkildə və birinci dərəcəli işi kimi ticarətlə məşğul olan insan qrupunun yaranması zərurətini ortaya çıxarmışdı. İlk ticarətin şifahi dəyişdirmə müqavilələri halında gerçəkləşməsi bizlərdə şübhə doğurmur. Düşünürük ki, bu fəaliyyət kommersial xarakter daşıyırdı, daha çox qida, paltar və bu kimi ehtiyacların ödənilməsinə yönəlmişdi. Elitanın meydana çıxması ilə onların ticari fəaliyyətini kommersial adlandırmaq mümkündür. Çünki, birincisi, varlı təbəqənin hədəfi əvvəlki cümlələrdə qeyd etdiyimiz qida, paltar kimi əhatə dairəsi məhdud olan şəxsi ehtiyaclar deyildi, əldəki məhsulun sayını daha da artırmaq məqsədi güdürdü. İkincisi, əldəki predmetləri dəyişdirmə epizodik, azsaylı deyildi. Bununla da ticari dövriyyə gündən-günə artırdı, lakin yuxarı təbəqə bütün əraziyə nəzarət etdiyindən ticarət onlar üçün həyati əhəmiyyət kəsb etmirdi. Gücə sahib olduqları üçün istədikləri anda müxtəlif məhsulları istər zorakılıq, istər dini cəhətdən müqəddəs hesab edilən başçının əmrinə qeyd-şərtsiz tabe olmaq, istərsə də digər bəhanələrlə əldə edə bilirdilər. Tunc dövründə üçüncü böyük ictimai əmək bölgüsü nəticəsində tacirlər qrupunun əkinçi və maldar-lardan ayrılaraq müstəqilləşməsi kommersial fəaliyyətlə məşğul olanların sayının artması ilə nəticələndi. Bu hadisələr ölkənin 'ictimai quruluşunda əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxardı ki, məhz bundan sonra elitanın ticarətə münasibətinin xeyli artdığını düşünürük. [3, s.11]

Kiçik Asiyada yaşayan lidiyalıların pulu icad etmələri ilə bəşər tarixi yeni mərhələyə qədəm qoydu. Baxmayaraq ki, 'ilk metal puldan hələ e.ə. 1100-cü illərdə Çində istifadə edilirdi, e.ə. 600 tarixində Lidiya Kralı Aliatt ilk metal pulu zərb etmişdi. [4] Pul anlayışı iqtisadi ədəbiyyatda geniş müzakirə mövzudur. Bir sıra müəlliflərin ümumiləşmiş fikri olaraq onu 'borc münasibətlərini təmsil edərək öhdəlik və ya verilmiş sözü ehtiva edən, institusional istifadədən kənarında müstəqil olaraq tanımlana bilməyən sosial münasibət adlandırırlar. [5, s.150] Pulun icadı ciddi nəticələrə səbəb oldu, əvvəla, barter müqavilələrin ticarətdəki payı azaldı. İkincisi, dövriyyə genişlənməklə bərabər ticarət etmək asanlaşdı. Artıq hansısa malı tapıb gətirmək əvəzinə fiziki ölçüləri xeyli sərfəli pullar istifadə edilirdi. Üçüncüsü, irəliləyən dövrdə hüquqla da əlaqəsi olan inflyasiya kimi anlayış-ların yaranmasını şərtləndirdi.

İqtisadiyyatın başqa bir önəmi özünü neoliberalistlərin yanaşmasında bürüzə verir. Belə ki, demokratik universallıq tərəfdarı olan neoliberalistlər təsərrüfat əlaqələrinin inkişafına dəstək verməklə yanaşı dövlətlərarası ziddiyyətlərin dəf edilməsində demokratik institutları əsas hesab edirlər. [6, s.47]

Göründüyü kimi insanlıq tarixinin ilk dövrləri barədə əlimizdə olan məlumatlar növbəti məsələlərin təhlili üçün əhəmiyyət kəsb edir. Nəzəriyyəyə diqqət yetirsək, hüquq və dövlət anlayışlarının siyasi və iqtisadi funksiyaları malik olmaları dövlətin siyasi-iqtisadi münasibətlərdə subyekt kimi rolunun üzə çıxarılmasında, hüquqla onun qarşılıqlı təsirinin müşahidəsində lazımdır.

II. SİYASİ VƏ İQTİSADİ FUNKSİYALAR

Hüquq nəzəriyyəsində funksiya termini öz önəmini qoruyub saxlamışdır. Çünki funksiya ictimai həyatda baş verən hadisələrə təsir deməkdir. Vurğulamaq yerinə düşər ki, bu hissədə biz sadəcə hüququn deyil, həm də dövlətin adığedən funksiyalarına toxunacağıq. Bu funksiyalar vasitəsilə dövlət və hüquq sadəcə hadisələrə təsir etməklə qalmır, eyni zamanda tənzimləyici kimi çıxış edir, normaları müəyyən edir və boşluqların doldurulması, zamana uyğunlaşmaq üçün öz fəaliyyətini həyata keçirir.

Hüququn iqtisadi funksiyası onun cəmiyyətdəki iqtisadi münasibətlərə olan təsiridir. M.Məli-kova onu ‘dövlətin iqtisadi əsaslarının möhkəmlənməsinə yönəlmiş istiqamət hesab edir və məzmunu qismində bunları örnək kimi göstərir:

- iqtisadi münasibətlər;
- mülkiyyət formalarının möhkəmləndirilməsi;
- iqtisadi münasibətlərin subyektlərinin iradələrinin hüquqauyğun davranışlara əməl etməsinə yönəlməsi;
- bu sahəyə (iqtisadiyyat, mülkiyyət və s. - red. *müəlliflər*) aid vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmini və s. [7, s.61]

Dövlətin iqtisadi funksiyasının tərfi də hüququn müvafiq funksiyasının tərfinə bənzəyir. Kompleks xarakter daşıyan bu funksiya bizə onu göstərir ki, dövlət iqtisadi sferanı yaxından izləyir, mövcud problemləri tədqiq edir və onların həlli yollarını axtarır. Həll istiqamətləri işlənib hazırlandıqdan sonra isə dövlət öz vəzifəsini həyata keçirir. Hüquq ədəbiyyatına nəzər yetirdikdə dövlətin bu funksiyası barədə yazan müəlliflərdən biri ‘bazar iqtisadiyyatı dövründə əvvəlki illərin inzibati metodlarından uzaqlaşmağı hesab edir ki, bununla da “sosial nemətlərdən istehsalçı və istehlakçıların istifadəsində real bərabərliyə nail olunması”na inanır. [8, s.114]

İqtisadi funksiyanın təhlili nəticəsində dövlət və hüququn iqtisadiyyatla yaxınlaşdığı mövzular üzə çıxır. Bunlardan birincisi, zənnimizcə, mülkiyyətdir. Çünki insan psixologiyasında varlanmaq həvəsi, rahat yaşamaq istəyi və digərlərinə nisbətdə daha varlı görünməyin gətirdiyi stimula tarixi inkişafı (ibtidai quruluşdan dövlətə keçid və s.) şəkilləndirmişdir. Mülkiyyətə olan münasibət bir dövlətdə siyasi rejimin, demokratiya dərəcəsinin barometridir. Xüsusi mülkiyyətə önəm verən və onun inkişafı etməsi üçün islahatlar aparan dövlətlərdə bir qayda olaraq, demokratiya dərəcəsi yüksəkdir. Gəlin müqayisəli şəkildə təhlil aparaq:

- Xüsusi mülkiyyətə üstünlük verilməsi kapitalist ölkələrdə nəzərə çarpır. Onlardan biri olan Hollandiya Krallığında demokratiya indeksi 2020-ci ildə 10 ballıq şkala üzərində 8.96-ya bə-rabər idi. Həmçinin sivil hüquqlar üzrə indeks 8.82, hökumətin fəaliyyəti üzrə isə 9.29 idi [9, s.9];

- Kommunizm ideologiyası hazırda Çin Xalq Respublikasında hakimdir. Bu nəzəriyyə xüsusi mülkiyyətin rəddinə əsaslanır və bununla bərabərsizliyin aradan qalxacağını nəzərdə tutur. Rəqəmlər isə fərqli nəticələri bizə göstərir – ÇXR-də demokratiya indeksi 2,27-ə, sivil hü-quqlar üzrə 1,18-ə, hökumət fəaliyyəti üzrə 4,29-a bərabərdir. Göründüyü kimi mülkiyyət hüququnun da daxil olduğu sivil hüquqlar üzrə Çin indeksi Hollandiyadakı göstəricidən 7,4 dəfə azdır. Kommunizmlə idarə olunan başqa bir ölkə - Koreya Xalq Demokra-tik Respublikasında isə sivil hüquqlar göstəricisi 0-dır. [9, s.12] Kommunist idarəçiliyə xas inzibati-amirlik, döv-lət təhlükəsizliyi orqanlarının cəmiyyət üz-rində təzyiği, adətən təkpartiyalı rejim əlamətləri-ni təhlil etdikdə nəticənin belə olması bizləri çox da təəccübləndirmir;

- Görünüşdə kapitalist münasibətləri təşviq edən və bu yöndə strateji direktivlər hazırlayan dövlət təəssüratı yaratsa da, Efiopiyada demokratiya indeksi 3,38-ə, hökumət fəaliyyəti in-deksi 3,57-ə, sivil hüquqların azadlıq dərəcəsi isə 2,35-ə bərabərdir [9, s.13].

Bu rəqəmlər siyasi mühit və iqtisadiyyat arasındakı əlaqəni bizlərə gös-tərir. Siyasi mühit nə qədər plüraldırsa, həmin ölkələrdə iqtisadi inkişaf diqqəti cəlb edir. Hüquqi institutlar əlverişli ol-duqda bu, xarici investorları özünə cəlb edir. Əksinə, Çin kimi qapalı, təkpartiyalı ölkələrdə qoyacağı sərmayənin gələ-cəyi barədə proqnoz verə bilməyən və ya verməkdə çətinlik çəkən inves-torlar bu ölkələrə pul yatırmaqdan çəkinir. Xüsusi mülkiyyətin şiddətlə rədd edildiyi, həmçinin onun inkişafı üçün şəraitin məhdud olduğu rejimlərdə bizim əvvəldə qeyd etdiyimiz - insan psixologiyasında varlanmaq istəyi - təcridən passiv fa-zaya keçir.

Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqilliyini qazandıqdan sonra onun qarşısında duran təməl prob-lemələrdən biri iqtisadi inkişafın təmini idi. Ölkə təxminən 70 il kommunist qanunlarla idarə edil-mişdi və yeni mühitə uyğun qaydaların tətbiqi çətinliklərlə üzləşirdi. Dövlət idarəçiliyindəki in-sanların çoxunun köhnəfikirli olması islahatların tətbiqini bir az da çətinləşdirirdi. Ədəbiyyatda rastlaşdığımız bir məqalədə 1990-cı illərin sonunda Azərbaycan dövlətinin iqtisadi sahədə etməli olduqlarından bəhs edilir. Bunlara bazar subyektlərinin fəaliyyətinin hüquqi bazasının təşkili, so-sial müdafiə tədbirləri və s. qeyd edilir. Maraqlısı ondadır ki, müəllif iqtisadi qanunvericiliyi dövlətin əsas funksiyası hesab edir. [10] Belə yanaşma mübahisələrə səbəb olacaqdır. Çünki qanun-vericiliyin formalaşdırılması dövlətin hüquqyaradıcılığı fəaliyyəti olub, əsasən parlamentin fəa-liyyətinə daxildir. Biz isə funksiya ilə funksiyanın realizəsini fərqləndirməliyik. Unutmaq olmaz ki, dövlətin funksiyası həmin fəaliyyət isti-qaməti ilə sıx əlaqədə olan məzmun, forma və metod-ların vəhdəti hesab olunur. İqtisadi qanunvericiliyi formalaşdırmaq isə sadəcə olaraq funksiyanın realizə-

sinin hüquqi formalarından biridir. Qısacası, zənnimizcə, iqtisadi qanunvericilik dövlətin funksiyası ilə bağlı olsa da, funksiya ola bilməz.

Həmçinin, biz mülkiyyətdən sonra ikinci amil kimi Mərkəzi Bankların müstəqilliyi məsələsinə toxunmalıyıq. Mərkəzi Bankı banklar arasında “sonuncu instansiya” da adlandırma bilərik. Ölkə-dəki banklara dəstək, ölkə üzrə faiz dərəcələrinin müəyyən edilməsi və s. kimi məsələlərdə onun rolunu vurğulamaq lazımdır. Mərkəzi Bankın daha müstəqil olduğu ölkələrdə vəziyyət xeyli yaxşıdır.

Üçüncüsü, vətəndaşların iqtisadi sahədə hüquq və azadlıqlarının təmini məsələsidir ki, mülkiyyət hüququ barədə məlumat verdikdə ətraflı şəkildə izah etmişdik. Qısa şəkildə mülkiyyət hüququ ilə yanaşı bir sıra digər hüquqlara da toxunaraq qeyd edirik ki, mülki hüquq sferasında hüquq və azadlıqların kvazi (sadəcə qanun yazısında) şəkildə qalmaması dövlətin iqtisadi inkişafına təkan verir.

Hüquq və dövlətin iqtisadi funksiyaları anlayışlarının izahından yola çıxaraq bir sıra məsələləri tədqiq etdik. İndi isə siyasi funksiyalar barəsində təhlilləri davam etdirək.

Hüququn siyasi funksiyasını müəlliflər hakimiyyət münasibətlərinin və sosial qruplar arasında ortaya çıxan münasibətlərin tənzimlənməsi [11, s.158-159] kimi xarakterizə edirlər. Buradan aydınca anlaşılır ki, hüquq siyasi arenada öz varlığını hiss etdirir. Dövlətin siyasi funksiyası barədə yazan Xropanyuk ‘sülh və müharibə məsələlərini, dövlətlərarası əməkdaşlığı [8, s.115] ön plana çəkir. Lakin biz sadəcə bununla kifayətlənmirik. Siyasi funksiyaları sadəcə xarici sferada düşünmək, zənnimizcə, doğru olmaz. Çünki siyasi münasibətlər ölkə daxilində də baş verir. Siyasi partiyalardan tutmuş parlamentin fəaliyyəti və s. siyasi münasibətlərin bir parçasıdır. Əbəs yerə deyil ki, demokratiya indeksi hesablanarkən rəhbər tutulan kriteriyalardan biri də siyasi iştirakçılıq (plüralizm) və siyasi mədəniyyət anlayışlarıdır. Əvvəldə adını qeyd etdiyimiz dövlətlərin bu prizmadan “qiymət”lərinə diqqət yetirək [9, s.9-13]:

- Hollandiyada müvafiq olaraq indeks göstəriciləri 8,33 və 8,75-dir;
- Təkpərtiyalı ÇXR və KXDR-də rəqəmlər müvafiq olaraq 2,78 və 3,13; 1,67 və 1,25-ə bəra-bərdir;
- Vahid partiya hökmranlığı olan Efiopiyada 5,56 və 5,00.

Bu rəqəmləri sizlərə əbəs yerə təqdim etmədik. Gördüyünüz kimi demokratik indeks, sivil hüquq və azadlıqların təmini dərəcəsi və siyasi dərəcə bir-biri ilə sıx bağlıdır və demək olar ki, yaxındır. O mənaya gəlir ki, demokratik və hüququn effektiv işlədiyi ölkələrdə iqtisadi göstəricilər, adətən, yüksək olur. Belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, demokratik indeks sadəcə siyasi mühit və hüquq üçün deyil, eyni zamanda iqtisadiyyatın vəziyyəti, inkişaf sürətini dərk etməkdə açardır.

Siyasi və iqtisadi funksiyalar həm də sosial funksiyaların realizə edilməsinə öz təsirini göstərir. Qloballaşma dövründə sosial funksiyaların realizəsi hüquqi dövlətə nail olmaqda mühümdür. Xəyyam İsmayılovun fikrincə, bunun üçün bəzi şərtlər var. Məsələn, zəif, “minimallaşdırılmış” dövlətin ədalətə əsaslanan

dövlətə çevrilməsi, dövlətin əvvəlki təcrübələri tamamilə kənara atmama-sı və s. [12, s.9]

Funksiyaların təhlili bir sıra nəzəriyyələrin işlənilib hazırlanmasına gətirib çıxarmışdır. Bu nəzəriyyələr sırf hüquq kontekstindən yanaşmır, digər amilləri də nəzərə alır. Biz hesab edirik ki, funksiyaların bu miqyasda müqayisəsi və tədqiqi yetərli olduğundan aktual nəzəriyyə keçid etmək olar.

III. İNKÜZİVLİK-EKSTRAKTİVLİK NƏZƏRİYYƏSİ VƏ HÜQUQİ SİSTEM

Hüququn, iqtisadiyyatın və siyasətin problemləri mütəfəkkirləri düşünməyə vadar etmişdir. Onlar bu anlayışlardan yola çıxaraq tarix boyu zənginlik və yoxsulluğun səbəbləri üzərində müxtəlif amillərin əsas olduğunu təklif etmişlər. Məsələn, onlardan eləsi var ki, bunun köklərində coğrafiya amilinin üstünlük təşkil etdiyini düşünmüş, coğrafiyanın mülkiyyət münasibətlərində ən böyük təsirə malik olduğunu yazmış, iqlimdəki fərqlərin qanunlara təsir etdiyini izah edərək mühitə uyğun olmayan qanunların problemlərə gətirib çıxardığını iddia etmişdir. [13, s.228-239] Elələri var ki, mədəniyyətin yoxsulluqla bağlı olduğunu əsas hesab edir. [14, s.10-12,19]

Son illərdə yeni üzə çıxan nəzəriyyə inküzivlik-ekstraktivlik nəzəriyyəsidir. Müəllifləri Daron Acemoğlu və Ceyms Robinson dövlətlərin inkişaf və geriləmə səbəblərini fərqli nüanslarda axtarmışlar. Əvvəlki abzasda qeyd etdiyimiz coğrafiya, mədəniyyət və s. kimi nəzəriyyələrin artıq sıradan çıxdığını iddia edən müəlliflər ölkələr arasında ciddi diferensiasiyanın səbəbini institutlarda görür. [15, s.58-84] Onlar düşünürlər ki, problemi sərhəddə, səhrada və ya başqa yerlərdə axtarmaq lazım deyil. Acemoğlu və Robinsonun nəzəriyyəsinin təhlili nəticəsində dərk edirik ki, onlar hüquq, siyasi, iqtisadi, mədəni və bu kimi digər institutları bir-birindən ayırmır. Əksinə, onları vahid halda təhlil etməklə birinin digərinə domino effekti yaratdığını hesab edirlər.

İlk olaraq əgər biz burada dövləti idarə edən qüvvələri təhlil edəcəyiksə, onların xüsusiyyətlərini göstərməliyik. Belə ki, əvvəlki sətirlərdə bərabərliyin pozulmasından və iqtisadi dəyişikliklərin elitanı yaratmasından danışmışdıq. Siyasi elita anlayışını təhlil edən bir əsərdə onun bu xüsusiyyətləri göstərilir:

- Siyasətçilərin dərin daxili əlaqələrinə əsaslanması;
- Ümumi maraqlar ətrafında birləşmə;
- Monopoliyanı saxlamaq cəhdləri;
- Başqalarını bu dairəyə buraxmamaq və birliyi sabit tutmaq;
- Dayanıqlı sosial birlik olması. [16, s.62]

Monopoliya xüsusiyyəti üzərində dayansaq, burada hakimiyyətdə olan, hüquqi səlahiyyətlərə malik qüvvənin müvafiq ölkəni neçə ildir idarə etməsindən danışmaq lazımdır. Qeyd etməliyik ki, burada əsas müzakirə predmeti birinci dərəcəli siyasi fiqur(lar)dır. Məsələn, Birləşmiş Krallıqda III Karl ölkənin monarxıdır, fəqət ona birinci dərəcəli siyasi fiqur gözü ilə baxmağımız doğru olmaz. Gərək təhlilin istiqamətini ölkənin baş nazirlərinə yönəldək. Birləşmiş

Krallıqda çoxpartiyalı siyasi-hüquqi sistemin olduğu aşkardır. Demokratiya indeksinin yüksək olması səbəbləri həm iqtisadi, həm siyasi, həm də digər köklərlə bağlıdır. Əvvəla, çoxlu sayda partiya olduğundan (hüquq bu ölkədə buna imkan verdiyindən) rəqabət mühiti formalaşmışdır və seçki institutları kvazi xarakter daşıyır. İndi isə okeanın o tayndakı Çinə nəzər salaq. Çində 1949-cu ildən etibarən Kommunist Partiyası hakimdir və başqa bir partiyanın fəaliyyəti qadağandır. Göründüyü kimi ikinci bir partiyanın açılmasına qadağa qoyulması Çin qanunlarında öz əksini tapır və kimsə buna cəhd edərsə, məsuliyyətə cəlb ediləcək. Məsuliyyət qanuna istinadən “hüquqi” olacaq, lakin ədalət prizmasından təhlil etdikdə nəticə fərqlənəcək.

Çində partiya müharibədən sonra hakimiyyəti ələ keçirdi və aşağıdakı nəticələr formalaşdı - ölkədə faktiki gücə çevrildi (1), bunu “qanuniləşdirmək” üçün başqa partiyaların fəaliyyətini qadağan edən qanun qəbul edildi (2), iqtisadiyyat kommunist modeli keçid etməklə rəqabət öldü və xüsusi mülkiyyət rədd edilməyə başlandı (3), mətbu orqanları partiyayı tərifləyən yazılar dərc etməyə başladı (4), tamaşalar, tədbirlər...partiya mənafeyinə zidd ola bilməzdi (5) və s. Bu ardıcılıq bir xeyli davam etdirə bilərdik, lakin yetərli olduğunu hesab edirik. Gəlin diqqət yetirək:

- (1) hadisəsi siyasi-hərbi üstünlüyə əsaslanırdı (siyasi zəfər);
- (1) hadisəsinin vermiş olduğu təkanla hüquqi sistem elitanın maraqlarına uyğunlaşdırıldı (hüquq institutları);
- (2)-nin gəlişi siyasi rəqibləri aradan götürmək üçün bəhanəyə çevrildi. Bununla hüquq özü-nün obyektivlik xassəsini itirməklə bərabər hakim sinfin aləti halını aldı (siyasi-hüquqi əlaqə);
- (3)-ü həyata keçirən rəhbərlik iqtisadiyyatı da öz maraqlarına uyğunlaşdırdı (iqtisadi institutlar);
- (4) və (5) isə daha çox siyasi-hüquqi institutların tətbiqi ilə reallığa uyğunlaşmağa məcbur qaldı (mətbuat, mədəni institutlar).

Çində müharibə faktoru bunlara gətirib çıxarmışdı. Başqa bir ölkədə isə fərqli səbəb olmasını istisna etmirik. Bəllidir ki, üsulundan asılı olmayaraq, əvvəlki xüsusiyyətlər qismində nəzərdən keçirdiyimiz sabitliyi tutmaq, elitaya başqalarını daxil etməmək və s. rəhbərliyin maraqlarına xidmət etməlidir. Ace-moğlu və Robinson da problemin kökünü bunda görürdü. Onlar bizim şəxələndirib göstərdiyimiz kimi müxtəlif məzmunlu institutların xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq iki qrupa ayırır - inküziv institutlar və ekstraktiv institutlar.

İnküziv sözü ingilis dilindəki include - daxil etmək sözü ilə əlaqədardır. Ekstraktiv sözünün kökləri latın mənşəli extractus – vurub çıxarmaq, xaric etmək mənasına gedib çıxır. Bunların fərqi dərk etməyin çətin olmadığını hesab edirik, çünki elitanın əlamətlərinə baxdıqda fərq üzə çıxır. Ekstraktivliyin hökm sürdüyü ölkələrin demokratiya indeksi aşağıdır – məsələn, Çin və KXDR kimi.

Hüquqi sistem anlayışını qısaca nəzərdən keçirmək istərdik. Hüquqi sistem özündə bir sıra anlayışları ifadə edir. M.Məlikova onun bir-biri ilə əlaqəli üç

qrupdan – “qanunvericilik, hakim hüqu-qı ideologiya və hüquqi praktikadan ibarət olması”nı qeyd edərək onu ‘hüquqi hadisələrin bü-töv kompleksi” hesab edir. [17, s.223]

Bu definisiyadan yola çıxaraq Acemoğlu və Robinsonun nəzəriyyəsinin hüquqi sistemə və dövlətə təsirlərinə diqqət yetirək. Əvvəla ideologiya təsirlə qanunvericilik formalaşır. İqtisadi qanunvericilikdən başlayaq. Mülkiyyətə olan münasibət və rəqabət mühitinin olub-olmaması dövlətin xəttinin göstəricisidir, çünki xüsusi mülkiyyətin qayğısına qalan hakimiyyət bənzər münasibəti sahibkarlığa, hüquqi şəxslərə, antiinhisar institutlarına və s. göstərir. Praktiki cəhətdən normaların tətbiqi ilə bu triada tamamlanmış olur.

Siyasi sahədə qanunvericilik də aşağı-yuxarı iqtisadi qanunvericilik kimi ya elitanın, ya da xalqın maraqlarına xidmət edir. Partiyaların fəaliyyətinin tənzi, sərbəst toplaşma ilə əlaqədar normaların təbiəti bizə bunu deməyə əsas verir. Əvvəldə nümunə kimi göstərdiyimiz Çinin siyasi sahəni tənziyləyən qanunvericiliyi ilə Böyük Britaniyanın müvafiq qanunvericiliyinin eyni olmadığı aşkardır.

Acemoğlu və Robinson öz nəzəriyyələrində «faydalı və qüsurlu dövrə» anlayışlarından istifadə etmişlər. Müəlliflər siyasət, hüquq və iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqələrindən yola çıxaraq qeyd edirlər ki, inküziv və ya ekstraktiv institutların praktiki tətbiqi ilə onlar özlüyündə bir dövrə əmələ gətirirlər. İnküziv və ya faydalı dövrə zənginlik və tərəqqiyə gətirib çıxardığı halda digər dövrə isə aşağı və yuxarı təbəqələrin maddi vəziyyəti arasında nisbətən kəskin dəyişməsinə və balansın pozulmasına gətirib çıxarır. Zənnimizcə, müəlliflər dediklərində haqlıdır. Belə ki, bu dövrə zaman ötdükcə “*domino effekti*” yaradır və əvvəlki abzaslarda qeyd etdiyimiz nəticələrdən birinə (yaxşı və ya pis) gətirib çıxarır.

Rusiya ilə bağlı bir nümunə gətirmək istədik. Rusiyada dövlət korporasiyalarının təhlilinə həsr edilmiş bir məqalədə müəlliflər “Nə üçün SSRİ-nin dağılmasından sonra Rusiya hələ də texnolo-ji cəhətdən geridir?”, “Niyə Rusiyada rəqabətədavamlı mühit formalaşmadı?” tipli suallara cavab tapmaq üçün araşdırma aparmışlar. Onlar belə nəticəyə gəlmişlər ki, ekstraktiv institutların mövcudluğu dövlət korporasiyalarının, həmçinin iqtisadiyyatın inkişafına mane olur. [18, s.59]

Demokratiya indeksinin zəif olduğu ölkələrdə insanların düşüncələri daha çox dövlət adlı apa-ratla bağlı olur və düşünürlər ki, iqtisadi geriliyin əsas səbəbi qismində dövlətin inhisarçılığı çıxış edir. Bu fikirlər elmi əsərlərə də təsir göstərir. Məsələn, müəlliflərdən biri “dövlətin iqtisadiyyatda rolunun yüksək olmasının səmərəsizliyə gətirib çıxardığı”nı düşünür. [19, s.33] Biz burada dəqiq-ləşdirməyə ehtiyac olduğunu düşünürük. Birincisi, dövlət sözünün əvəzinə elita ifadəsinin işlədilməsini məqbul sayırıq. İkincisi, əgər dövlət ifadəsini işlədiriksə, dövlətin rolunu arxa plana atmaq, zənnimizcə, doğru olmaz. Çünki dövlətin rolunun hədsiz azaldılmasının və mövcud bazar subyektlərinin sərbəstliyinin artmasının ağır nəticələri Böyük Depressiya kimi tarixə düşdü və 1929-1933-cü illərdə dünyanı işsizlik böhranı bürüdü. Bu səbəblə dövlətin nəzarətedici rolu

balansı qorumaq şərti ilə saxlanılmalı və elitanın tətbiq etdiyi ədalətə sığmayan metodlardan fərqləndirilməlidir.

Son olaraq, nəzəriyyədən bəzi kənara çıxmalarla bağlı bir xeyli sual doğuran məqamlar mövcud-dur. Məsələn, öz təməlini ekstraktiv siyasi və iqtisadi institutlardan götürən Sovet İttifaqı kimi bir dövlətin illər ərzində iqtisadi inkişaf etməsi özlüyündə inküzivlik-ekstraktivlik nəzəriyyəsinin həqiqiliyinə şübhə doğurur. Acemoğlu və Robinson təbii ehtiyatları bol olan belə tip ölkələrin iqtisadi inkişafının aldadıcı olduğunu qeyd edir. Faydalı və qüsurlu dövrənin xarakterinə nəzər yetirsək, görə bilərik ki, kütlələrin əməyinin istismarı, müxtəlif məhsul istehsalı əvəzinə xammalın satışı ilə büdcəni doldurmaq cəhdləri qüsurlu dövrəyə xasdır. İqtisadiyyatı bundan asılı olan ölkədə əgər alternativ həll yolu tapılmazsa, ani durğunluq öz yerini məhvə apara bilər, necə ki biz bu ssenarinin SSRİ-də 1970-1990-cı illərdə baş verdiyinin şahidi olduq.

Ekstraktiv mühitdə iqtisadi inkişafın hüquqi sistem və siyasətə təsirinə keçid edək. Geriləyən iqtisadiyyat siyasi elita daxilində çəkişmələrlə nəticələnir və hakimiyyətin daxilində, Napoleonun təbiri ilə desək, “həzmsizlik” formalaşır. Hüquqi sistemə gəldikdə isə iqtisadi geriləmənin qarşısını almağa çalışan hakimiyyət stimullaşdırıcı addımlar ataraq müəyyən dərəcədə, amma məhdud səviyyədə sərbəstlik verəcəkdir. Məsələn, SSRİ-də 1985-ci ildən etibarən ciddi dəyişikliklər baş verirdi. Hakim siyasi elitanın çarəsizliyi (siyasi institutların böhranı) hüquq və iqtisadi institutlarının yumşaldılmasına gətirib çıxardı, qüsurlu dövrənin ayrılmaz elementlərinin bir-birinə bənzər təsirini buradan aydınca anlama bilərik. Hüquq baxımından elitanın öz əlamətinin (birliyi sabit saxlayıb kənarın daxil olmasının qarşısını almaq xüsusiyyəti) əksinə getməsi 1989-cu ildə Xalq Deputatları Sovetlərinə açıq seçkilərin keçirilməsinə qanunun icazə verməsi və 1990-1991 seçkilərində artıq digər partiyalara gətirilən qadağanın aradan qalxmasına səbəb oldu.

Mahiyyət etibarilə iqtisadi inkişaf və siyasi rəqabət ekstraktiv mühitə xas olmadığı üçün bunların kvazi olmasının şahidi oluruq. Məsələnin təəccüb doğurmayan tərəfi isə insan hüquq və azadlıqlarının pozulmasıdır.

IV. NƏTİCƏ

Apardığımız tədqiqat hüquq, siyasət və iqtisadiyyat arasındakı əlaqələrin daha dərindən üzə çıxarılmasına yönəlmişdi. Müxtəlif tarixi səbəblərə baxmayaraq, ekstraktiv institutların formalaşdığı qüsurlu, inküziv institutların yaratdığı faydalı dövrə hüquqi, siyasi və iqtisadi institutlar başda olmaqla ölkənin bütün həyatına təsir edən quruluşdur. Məsələn, Qədim Şərqi ölkələrində torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin məhdud səciyyə daşması vahid əsas qismində [20, s.6] çıxış edirdi-sə, Avropa müstəmləkəçiliyi Afrika dövlətlərinə ciddi təsir edərək “ticarətin bu zonalarda köləlik üzərində qurulması”na gətirib çıxarmışdı. Göründüyü kimi, birinci nümunə daxili, ikincisi isə xarici səbəb idi.

Siyasət və iqtisadiyyatın hüquq və dövlətin funksiyaları ilə əlaqələndirilərək izahı həm onların mahiyyətini dərk etməyə, həm də müxtəlif demokratiya

indeksinə malik ölkələrin təcrübəsinin müqayisə edilməsinə gətirib çıxardı. Hüquqi sistemin kompleks nəzərdən keçirilməsi onun nəyə - xalqa, yoxsa elitaya xidmət etdiyini fərqləndirməyə imkan verdi. Tarixi amillərə istinad elitanın köklərinin üzə çıxarılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dediklərimizdən bu nəticələrə gəlirik:

1) Dövlət adlı anlayışın formalaşmasında iqtisadi amillərin rolu danılmazdır və bu rol sadəcə onun yaranmasında deyil, mövcudluğunda özünü göstərir;

2) Siyasət, hüquq və iqtisadiyyat elə bir triada formalaşdırır ki, onlardan birinə olan müsbət və ya mənfi təsir dərhal digərlərində effektini göstərir;

3) XXI əsrin reallığına nəzər salıb ötən əsrin 90-cı illərinin hadisələrini dərk etdikdə anlaşılır ki, Robinson və Acemoğlunun nəzəriyyəsi aktual olmaqla bərabər, həqiqəti əks etdirir;

4) Demokratiya indeksinin aşağı olduğu ölkələrdə qanunvericilik elitanın maraqlarına uyğun dizayn edilir;

5) Qüsurlu dövrənin inkişafı sadəcə olaraq müvəqqətidir və istimar və (ya) ölkənin təbii ehtiyatlarına əsasən formalaşır;

6) Qüsurlu dövrə nəticəsində iqtisadiyyat-hüquq-siyasət istiqamətində dəyişikliklər qaçınılmaz olur, əvvəlcə iqtisadi dayaq sarsılır, bu, elitanın daxili çaxnaşmaya səbəb olur və onlar məc-bur qalaraq hüquqi cəhətdən güzəştə gedirlər;

7) Mülkiyyətə olan münasibət hər bir dövlətin xarakterinin barometridir.

Iqtisadiyyatın, eləcə də siyasətin hüquqla qarşılıqlı əlaqəsinə həsr edilmiş məqalələrin sayının artması onun aktuallığını göstərir. Ümid edirik ki, bu mövzudakı tədqiqatlar dünya dövlətlərində daha səmərəli rejimlərin qurulması, insan hüquq və azadlıqlarının güclü müdafiə mexanizmlərinin formalaşması və siyasi plüralizm ilə nəticələnməkdir.

İstinadlar:

1. E.Nəsibov. "Dövlət, cəmiyyət, siyasət və hüquq fəlsəfəsi". "Siyasət: III cild" kitabının IV bölümü. Bakı, "Elm və təhsil". 2017, 376 s.

2. Aristotel. "Siyasət. Böyük Etika", tərc. edən. F.Təbibbi, red. N.Zeynalov. Bakı, "XXI Nəşrlər Evi", 2006, 432 s.

3. X.C.İsmayılov. "Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi". Bakı, "Nurlan", 2006, 720 s

4. Andrew Beattie. "The history of money: From barter to banknotes"// <http://meganjohnson.pbworks.com/w/file/etch/90872706/1.1.1%20The%20History%20of%20Money%20From%20Barter%20to%20Banknotes.pdf>

5. Stephanie Bell. "The role of the state and the hierarchy of money". Cambridge Journal of Economics, (25) 2001, pages 149-163

6. N.M.Sirota. "İdeologiya və siyasət". Rus dilindən tərcümə. Bakı, "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2013, 284 s.

7. M.Məlikova. "Hüquq nəzəriyyəsi". Dərslük, yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş üçüncü nəşr. Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 448 s.

8. V.N.Xropanyuk. "Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi". Dərslük. Bakı, 2013, 248 s.

9. "Democracy Index: In sickness and in health?". The Economist Intelligence Unit, 2021, 73 p.

10. A.Əmiraslanov. "Dövlət, iqtisadiyyat və ideologiya". "Azərbaycan" qəzeti – Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin rəsmi mətbu orqanı. 02 iyun 1998-ci il, səh. 4.
11. "Ümumi dövlət və hüquq nəzəriyyəsi". Dərslük. Professor Lazarevin redaktəsi ilə. Bakı, "Qanun", üçüncü nəşr. 2007, 492 s.
12. X.C.İsmayılov. "Siyasi-hüquqi sistemin formalaşmasının bəzi nəzəri aspektləri haqqında". Bakı, "Bakı Universitetinin Xəbərləri: Sosial-siyasi elmlər seriyası". (1), 2016, s. 5-16
13. C.L.Montesquieu. "Kanunların ruhu üzərinə". Türkçeyə çeviri: Fehmi Baldaş. İstanbul, "Hiperlink" yayınları, 2015, 600 s.
14. M.Weber. "The protestant ethic and the spirit of capitalism". New York, "Routledge", 2005, 271 p.
15. D.Acemoğlu, C.Robinson. "Millətlər niyə tənəzzül edir? Hakimiyyətin, tərəqqi və yoxsulluğun kökləri". Azərbaycan dilinə tərcümə edən Z.Zeynalov. Bakı, "Qanun", 2020, 560 s.
16. M.İsgəndərzadə. "Siyasət nəzəriyyəsi". Bakı, "Apostrof" MMC, 152 s.
17. M.Məlikova. "Hüquq nəzəriyyəsi". Dərslük, yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş üçüncü nəşr. Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 448 s.
18. Д.Ребриков, А.Посредник. «Государственные корпорации: Инструмент поддержания российской институциональной системы». «Наука», (4), 2021, стр. 58-61.
19. Д.Д.Еникеева. «Роль государство в формировании монопольной власти в экономике». "Экономика и управление: Научно-практический журнал". Актуальные проблемы экономики и общества, No 2 (158), 2021, стр. 29-34.
20. X.C.İsmayılov. "Azərbaycanda mülkiyyət və öhdəlik hüquq münasibətlərinin təşəkkülü tarixindən". Bakı, "Bakı Universitetinin Xəbərləri: Sosial-siyasi elmlər seriyası", (2), 2017, s. 5-20

К ВОПРОСУ О ВОЗДЕЙСТВИИ ИНКЛЮЗИВНЫХ И ЭКСТРАКТИВНЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ И ЭКОНОМИЧЕСКИХ ИНСТИТУТОВ НА ПРАВОВУЮ СИСТЕМУ

Сиявуш Багиров*

Резюме

Данная статья посвящена возможному влиянию теории инклюзивности-экстрактивности, которая приобрела актуальность в последнее время, на правовую систему страны. В статье, в том числе инклюзивные и экстрактивные институты, право, экономика и политика анализировались параллельно, а также выделялось место политической и экономической функциям государства. Были приведены и детально сопоставлены различные примеры как из исторического процесса формирования, так и из современной эпохи. Для анализа указанных вопросов была также обращена политическая и экономическая литература.

Ключевые слова: инклюзивное, экстрактивное, право, государство, функция, правовая система.

* Студент Бакинского государственного университета

**ON THE ISSUES OF IMPACT OF INCLUSIVE AND EXTRACTIVE
POLITICAL AND ECONOMIC INSTITUTIONS ON THE LEGAL SYSTEM**

Siyavush Baghirov*

Abstract

This article is devoted to the possible effects of the Inclusiveness-extractiveness theory, which has gained relevance in recent times, on the legal system of a country. In the article, inclusive and extractive institutions are mentioned, law, economy and politics are analyzed in parallel, and the political and economic functions of the state are given space. Various examples from both the historical formation process and the modern era were brought and compared in detail. For the analysis of the mentioned issues, political and economic literature was also addressed.

Keywords: *inclusive, extractive, law, state, function, legal system.*

* Bachelor's student, Baku State University